

Una disputa de cos present. Controvèrsies en la mort de Josep Maria de Sagarra (1894–1961)

Carles Santacana (Barcelona)

Summary: This article analyzes the different reactions that followed the death of the writer Josep Maria de Sagarra in 1961, one of the most popular authors in 20th-century Catalan culture, for his poetic and narrative work, journalism, and especially theater. In the context of the Franco dictatorship, Sagarra's funeral became a large-scale political act, organized and used by the authorities to show their capacity to integrate an author who had written all of his significant work in the Catalan language. Sagarra lived between two worlds, with some links to the cultural resistance, but publicly signified by his willingness to adapt to the official sphere. For this reason, the Francoist authorities took a great interest in capitalizing on the funeral, which in turn left clandestine Catalanism without a civic-political reference. The article details the clear awareness of the official initiative, widely disseminated through the press, as well as the reactions of the opposition sectors, in restricted-circulation publications and on exile platforms. These controversies about Sagarra's civic and political role were only on a few occasions translated to the evaluation of his work.

Keywords: Francoism, politics of death, burial, contested histories, Barcelona, Catalonia ■

Received: 13-11-2023 · Accepted: 19-02-2024

■

No hi ha dubte que si la reputació de qualsevol personatge públic comença ja en vida, fabricada a voltes pel mateix protagonista i/o aduldors i detractors, el moment de la mort i el ritual que l'acompanya acostuma a tenir un paper rellevant. Arreu hi ha exemples de grans enterraments, però també de morts expressament desapareguts per por que el lloc on siguin soterrats esdevingui lloc de pelegrinatge: Hitler o Bin Laden, per posar exemples molt eloqüents. Per contrast, hi ha grans enterraments, en ocasions molt oficials, en d'altres amb participació més espontània, que són indicatius de

Licensed under Creative Commons Licence
CC BY-NC-ND

Zeitschrift für Katalanistik 37 (2024), 153–179
<https://doi.org/10.46586/ZfK.2024.153-179>
ISSN 0932-2221 · eISSN 2199-7276

la reputació que en aquell moment tenia la persona finada, una valoració que probablement canviaria amb el pas del temps, acomodant-se a les mirades de cada època. Perquè la mort, impredecible, dona lloc a un tipus concret d'escenificació pública, que correspon a aquell moment precís i que, de fet, enceta el culte pòstum de qualsevol personatge socialment rellevant. La confluència de propostes metodològiques com els estudis dels llocs de memòria (Nora, 1997), la història de les emocions i conceptes com el de les comunitats imaginades (Anderson, 2005) han facilitat el desenvolupament i renovació d'un camp de recerca en què podia fer-se un lloc l'anàlisi sobre el culte pòstum de personalitats, ja sigui privilegiant els polítics, ja sigui incorporant referents culturals (escriptors, artistes, etc.) que esdevinguessin símbols en la representació d'una determinada comunitat. Són diversos els treballs que s'han endinsat en aquesta dimensió commemorativa de la mort, entre els quals volem destacar el més recent dedicat a personatges polítics (Géal / Rújula, 2023) i dos dels que han posat el focus en escriptors i figures rellevants del món cultural (Dović / Helgason, 2017 i Leerssen / Rigney, 2014).

Aquesta consideració, sobre el valor dels enterraments en el seu context històric específic, atorga un especial interès a l'anàlisi de la forma en què es van produir els ritus de traspàs d'escriptors i personatges rellevants en qualsevol àmbit i període històric. Però, com dèiem, l'anàlisi ha de ser sempre específica i particular, de cas concret, perquè les percepcions sobre els personatges i l'ús de la seva memòria canvien depenent del marc social i polític. El cas que ens ocupa proposa una anàlisi del culte a un escriptor immers en la cultura catalana contemporània (Casassas, 1999), la qual cosa ja ens situa davant una situació concreta, caracteritzada per un desenvolupament sense institucions estatals de referència, i construïda en paral·lel a un moviment de reivindicació, el catalanisme polític. En aquestes circumstàncies és habitual que el paper dels escriptors i dels intel·lectuals adquireixi un valor afegit en la seva dimensió simbòlica (Subirana, 2018). En aquest context, l'objectiu del nostre treball és l'anàlisi del culte a l'escriptor Josep Maria de Sagarra, situant-lo específicament en el moment de la seva mort i les reaccions més immediates. Sagarra va morir el 27 de setembre de 1961, en plena dictadura franquista, raó per la qual la nostra recerca ha de tenir molt present el significat d'aquell període per a la cultura catalana, que passa del somni anterior a 1936 a la derrota dels qui volien construir una cultura nacional (Santacana, 2018), amb l'única possibilitat legal d'unes manifestacions de caire regional i folklòric, sotmeses a una rígida censura i a la voluntat per part del poder franquista de residualitzar i instrumentalitzar

qualsevol expressió cultural catalana, presentada com a arcaica i ruralitzant, allunyada dels temes de la cultura contemporània. Desaparegut del món públic el catalanisme polític que havia estat hegemònic durant la Segona República, les manifestacions culturals catalanes adquirien un rol molt rellevant, i els seus principals actors assolien un caràcter simbòlic que depassava la seva activitat cultural o artística. El franquisme blasmava sense miraments contra persones com Pompeu Fabra o Pau Casals (Pérez, 2009), no per la seva activitat respectiva de lingüista o músic, sinó pel seu posicionament nítid en favor de la democràcia i la República, que els va portar a l'exili. Alhora, aquelles mateixes autoritats no van dubtar a intentar apropiarse de personatges que havien assolit una gran popularitat, i dels quals en feia una lectura esbiaixada, per presentar-los en línia amb els postulats culturals i ideològics de la dictadura. Naturalment que era més fàcil amb els morts, com per exemple amb l'ús del culte pòstum a Jacint Verdaguer (Pinyol, 2017), de qui el 1945 es va commemorar el centenari del seu naixement. La pugna entorn de la tradició cultural catalana era ben evident, i es podria estendre també a altres territoris catalanoparlants, com va mostrar fa molts anys Santi Cortés (1995), en referir-se a la instrumentalització franquista de referents valencians.

■ 1 Josep Maria de Sagarra, home entre dos mons

És prou reconegut que Josep Maria de Sagarra és un dels grans noms de la cultura catalana del segle XX. Prolífic en camps ben diversos, des de la poesia a la literatura de viatges, passant per la premsa, la novel·la i el teatre, va esdevenir un personatge popular especialment pel seu vessant d'autor teatral, amb nombroses obres de gran èxit de públic. Tot plegat, un gran homenot, com diria Josep Pla, que el va incloure en la seva famosa sèrie de retrats literaris. Sagarra esdevé reconegut i popular ja des de la dècada de 1920, i el seu trajecte vital viu travessat per la Guerra Civil. De fet, és un home entre dos mons, el d'abans i el de després del conflicte bèl·lic, una conjuntura que obliga tothom a prendre posició. Com en tots els membres de la seva generació hi hagué un abans i un després, no només pel que significaria la implantació del franquisme per a la cultura catalana, sinó perquè serien jutjats pels comportaments públics davant el conflicte. Les actituds van ser força diferents, des del compromís amb la causa republicana, els exilis forçats per les persecucions anarquistes, la fugida pura i simple, la deserció i/o la col·laboració amb el bàndol franquista, o la mena d'inhibi-

ció que va exhibir Sagarra, amb el periple viatger per París i la Polinèsia, allunyat del país durant la guerra. De tot hi hagué, i en ocasions la distinció entre una i altra actitud no és tan senzilla i precisa, car també s'ha de tenir en compte molts elements personals. Sigui com sigui, és evident que aquella trencadissa va tenir efectes molt complexos, també en el cas de Sagarra.

Però Sagarra no només visqué entre els dos mons clivellats pel 1936–1939. També es trobà en una situació similar en la llarga postguerra marcada pel franquisme, amb una trajectòria farcida de replecs. El Sagarra de la postguerra té una trajectòria complicada. Retorna a Barcelona el 1940, en un dels moments en que el medi cultural en què havia crescut era anorreat per una repressió ferotge. L'ús de la llengua en l'espai públic era proscribit en les institucions, els mitjans de comunicació, els espectacles i a l'ensenyament. Sagarra es ressitua relativament. Connecta amb el mecenatge resistent que li possibilita seguir traduint en català, i es vincula també al clandestí Institut d'Estudis Catalans, al qual ingressa com a membre numerari el 1942; un nomenament que va generar una certa polèmica (Balcells / Izquierdo / Pujol, 2007: 85–86). Torna a ser present a l'Ateneu, encara que sense una posició de poder, controlat en aquell moment per fervents falangistes, com Luys Santamarina, absolutament vinculat a instàncies oficials (Santacana, 2006: 419–467). El 1948 va presentar a la «docta casa» fragments de la seva traducció de *La Divina Comèdia*, una de les primeres ocasions en què es va utilitzar el català en una activitat pública d'ençà 1939, al Palau Savassona. L'activitat de Sagarra segueix projectant-se a través de la llengua catalana, tot i que forçosament havia de fer una excepció amb la premsa de circulació legal, amb col·laboracions regulars a *La Vanguardia Española* i *Destino*.

A la fi de la Segona guerra mundial el règim franquista obre la porta a una progressiva permissivitat molt controlada d'accions culturals que considera inofensives i podien reforçar la identificació de la cultura catalana com a cultura local, arcaica i folklòrica, subordinada (Santacana, 2013). Per exemple, permetent algunes edicions de llibres, primer en ortografia pre-fabriana; més endavant, reedicions d'algunes novel·les, i també l'autoritització de la posada en escena d'obres teatrals en català, sovint reposicions en centres parroquials, i en menor mesura obres noves en teatres a Barcelona (Gallén, 1985). Sagarra es va obrint pas en l'esfera pública, que en el cas del teatre en català professional havia quedat reduït al Teatre Romea (Gallén et al., 1989: 97–105). Paral·lelament, Sagarra mantenia contactes amb grups de la resistència política.

No obstant això, en la dècada dels cinquanta les coses van anar canviant. D'una banda, uns èxits teatrals innegables, especialment *La ferida lluminosa* i la publicació de les *Memòries*, van oferir a Sagarra una gran projecció social, connectant amb un públic que trobava en les seves obres un retrobament amb un restringit ús públic del català, tot i que també havia de sentir-se acusat de fer un teatre de poca qualitat, com va viure en primera persona en una polèmica a la revista *Destino* el 1959 (Ripoll, 2014). Paral·lelament a aquest èxit, Sagarra prenia més rellevància en esferes de la vida catalana. Per exemple, el 1952 s'integrava a la junta directiva de l'Ateneu Barcelonès (Santacana, 2006) presidida per Pedro Gual Villalbí, un episodi que el grup falangista que dirigia la institució des de 1939 no va pair bé, en veure's desplaçat per un altre sector del règim procliu a recuperar un ideal d'entitat burgesa conservadora, però allunyada de la retòrica blava; els temps estaven canviant. I també s'integra cada cop més en els circuits culturals d'àmbit espanyol, entrant a formar part de la Sociedad General de Autores. A l'Ateneu d'aquella època es solidifiquen els vincles de Sagarra amb el règim, atès que l'entitat barcelonina era presidida aleshores per Gual Villalbí, president des de 1939 del Consejo de Economía Nacional, i que esdevindria ministre sense cartera des de 1957, teòric enllaç dels interessos de les elits econòmiques catalanes amb el règim. Amb Gual de president, Sagarra va voler marcar distàncies amb la direcció anterior, falangista, com va mostrar amb l'article «Nuestro Ateneo», publicat a *La Vanguardia* el 25 de gener de 1958. Un article que va motivar la rèplica immediata des de *Solidaridad Nacional*, dirigida per Luys Santamarina, qui havia estat president de l'Ateneu en la immediata postguerra, de 1939 a 1952. En qualsevol cas, tot i que Sagarra només era un vocal de la junta directiva, la seva imatge s'associava a les èpoques brillants de l'Ateneu de preguerra, enllaç entre dues etapes –altre cop, els dos mons a què ens referiem abans– i així assolía un gran protagonisme.

La commemoració del centenari de l'Ateneu brindava una ocasió de luxe per afermar encara més aquest vincle. Molt solemnement, sota la presidència del ministre d'Informació, Gabriel Arias Salgado, Sagarra va pronunciar el 1960 la conferència commemorativa, amb el títol «Los cien primeros años de nuestro Ateneo» –editat en l'opuscle *Inauguración del curso del centenario. Curso 1960–1961*, que es pot consultar a l'Arxiu Històric de l'Ateneu Barcelonès, i que també incloïa el discurs del president, Gual Villalbí, titulat «El presente y el futuro de los ateneos». L'acte estava tenyit de gran solemnitat, amb força presència d'autoritats i un ampli ressò ciutadà, culminat amb un reportatge del NO-DO. Va ser en aquella mateixa sala d'ac-

tes on pocs mesos després, el president i ministre va condecorar l'escriptor amb la Gran Cruz de Alfonso X el Sabio, la màxima distinció establerta per l'estat franquista per reconèixer els mèrits en els camps de la ciència i la cultura. La imposició d'aquesta distinció, el 29 de maig de 1961, només quatre mesos abans de la seva defunció, va marcar molt la imatge pública de Sagarra en aquells darrers moments. L'acte va ser molt solemne, presidit per Gual Villalbí, i es va fer en la clausura dels actes del centenari de l'Ateneu. La imatge de la crònica de *La Vanguardia Española* era contundent: Sagarra rebia la condecoració sota un retrat de Franco. Ben segur que a molta gent la imatge li resultava difícil d'empassar. Potser més encara el discurs del seu amic Lluís Valeri, que segons explicava la notícia de *La Vanguardia Española* de l'endemà, afirmava que en rebre el guardó un poeta que s'havia expressat sempre en català «se nos antoja estimar este premio como un homenaje a nuestra lengua, tan española como la castellana o la gallega, en la magna floración espiritual de nuestra España» (*La Vanguardia Española*, 30-5-1961). Dos dies més tard, P. Vila San-Juan qualificava l'acte tot dient: «España, por boca de su ministro –también catalán– don Pedro Gual Villalbí, y en el severo marco del Ateneo Barcelonés, ha dicho a Sagarra que es excelentísimo como señor y como poeta» (*La Vanguardia Española*, 1-6-1961). Després d'aquest tipus d'afirmacions és lògic, com afirma amb contundència August Rafanell, que: «Com no podia ser d'altra manera, els resistents veuran en el premi a Sagarra una traïció» (Rafanell, 2011: 468). El seu vincle amb un Ateneu dirigit i identificat amb el règim era tan gran que havia de fer la conferència inaugural del curs 1961–62, programada pel 31 d'octubre, que no va poder fer a causa de la seva mort.

Clar que tot això no impedia que gairebé en paral·lel Sagarra signés el 1960 un manifest adreçat al general Muñoz Grandes per demanar l'ensenyament regular del català i que es facilités l'actuació legal de corporacions científiques, ben segur que pensant primer de tot en l'Institut d'Estudis Catalans. I que també redactés un article, «Los puntos sobre las íes», en resposta a un article d'*ABC*, en què defensava els Jocs florals i l'Institut d'Estudis Catalans, queixant-se que les gestions (d'altra banda, confirmades per Tarín, 1983) que s'havien fet pel restabliment i legalitat havien estat infructuoses. L'article no es va publicar, ja fos per refús de *La Vanguardia Española* o per l'acció de la censura, però va circular per altres vies. Per exemple, el va publicar *Ressorgiment*, a l'exili. En l'article Sagarra es confessava membre de l'Institut, i és que en aquells moments formava part de la presidència rotatòria per quadrimestres de l'Institut d'Estudis Catalans en el període 1959–61, càrrec que ostentava en el moment del seu traspàs (Bal-

cells / Izquierdo / Pujol, 2007). De fet, després d'haver estat molt absent de l'Institut durant tota la dècada dels cinquanta, probablement va ser la mort de Carles Riba el 1959, ocupant la presidència de la Secció Filològica, el que el va impulsar a reincorporar-se a la institució. El retorn va comportar, a la pràctica, esdevenir president de la Filològica, i alhora entrar a la presidència rotatòria que l'Institut havia adoptat, de manera que ocupà la presidència del període 1959–1961 junt amb Jordi Rubió i Pius Font i Quer.

Altre cop, entre dos mons, però amb una imatge pública entre l'èxit professional (Gallén, 1985: 138–152) i l'actitud complaent amb les autoritats, amb uns vincles amb la resistència que s'havien afeblit notablement. I probablement sentint-se incomprès –justament o injusta. En aquesta direcció apunta el testimoni de Lluís Permanyer, un jove enormement impactat per la personalitat de l'escriptor, amb la família del qual havia conviscut a les darreries dels anys cinquanta, quan diu,

en aquella casa jo havia viscut els sofriments seus de veure que la seva ciutat, els intel·lectuals i molta gent d'aquest país no l'estimaven. Vull dir un determinat grup, perquè el poble sí que l'estimava. Sagarra ha estat l'últim poeta autènticament popular de Catalunya. (Permanyer, 2005: 209)

Una experiència semblant era la que relata Manuel Vigil, periodista del diari madrileny *Ya*, que tenia aleshores una bona relació personal amb Sagarra i considerava que l'escriptor no era prou valorat, en part pel que considerava una mirada massa curta de la resistència. En les seves memòries diu d'aquell moment, a finals dels cinquanta: «Sagarra, con su reiterada y siempre exuberante actividad literaria en su lengua catalana, excitaba las iras de quienes opinaban que así se daba a entender el restablecimiento del uso de la lengua, cuya enseñanza en las escuelas seguía prohibida» (Vigil, 1981: 207). I insisteix en l'argumentació referint-se a l'atorgament de la Gran Cruz de Alfonso X el Sabio:

La condecoración, otorgada por Franco a propuesta del ministro de Educación de aquel entonces, don Jesús Rubio, fue muy mal acogida por los catalanistas radicales, humillados por la desfeta. Se suscitó una vez más lo de no querer reconocer nada que viniera del Gobierno (...) Premio del “anticatalán” Franco a un catalán que ha escrito torrencialmente en catalán, y que prácticamente, durante aquellos años mantenía casi solo al teatro catalán. Franco lo que tendría que haber hecho con arreglo a un esquema de Cataluña vencida, era impedir que Sagarra publicara nada en catalán, e impulsarlo al exilio. (Vigil, 1981: 211)

Som al cap del carrer: Sagarra estava immers en una lectura política de la seva activitat artística. Gens estrany, però expressat aquí clarament. Ningú negava la popularitat de l'escriptor, però el que s'estava dilucidant era el seu paper com a referent i símbol. En cas que ho fos, de què o de qui? És evident que per esdevenir un referent cultural i social la popularitat és una característica necessària, però no suficient. A parer de Jaume Subirana,

Podemos afirmar que, en Cataluña, diferentes escritores han tenido un sólido papel simbólico en un determinado momento (como el caso ya mencionado de Aribau) o han sido enormemente populares (como Serafí Pitarra o Josep Maria de Sagarra), pero que sean autores que cumplan a un tiempo estas dos características y que, además, añadan claramente a esto la condición de portavoces de la comunidad, me atrevería a citar básicamente a tres (Subirana, 2018: 31)

que conclou que són Verdaguer, Salvador Espriu i Miquel Martí i Pol, una nòmina en la qual finalment incorpora també en un segon nivell a Joan Maragall, Joan Salvat-Papasseit i Josep Carner. En un sentit similar, Olivia Gassol articula una seqüència en què es van succeir Verdaguer, Maragall, Riba i Espriu (Gassol, 2006: 271–298). Per a aquests autors, no hi hauria dubte de la popularitat de Sagarra, però considerarien que no complia els requisits per esdevenir símbol de la comunitat. Però tornem al 1961, que és quan es va dilucidar aquesta qüestió, arran del seu traspàs. Maurici Serrahima, amic de l'escriptor, després de visitar-lo quan la mort ja era imminent va anotar:

La desaparició d'en Josep és, per a mi, la d'un dels meus millors amics. Dies enrere vaig dir a Benet: "Suposo que els recels literaris o polítics no portaran la gent jove a permetre que l'adversari es faci seu el record i el nom d'en Sagarra..." Ell em va respondre: "De cap manera!..." (Serrahima, 1970: 139)

El temor de Serrahima s'entien per tot el que s'ha exposat anteriorment. En l'apartat següent veurem si es van confirmar.

■ 2 La pugna per un difunt

Josep Maria de Sagarra va morir el 27 setembre de 1961 a causa d'un càncer. Era una mort anunciada des de poques setmanes abans, quan ja se sabia que la malaltia avançava imparable. El traspàs es produeix en un moment molt concret, que hem intentat descriure telegràficament en l'apartat anterior, en un context d'una dictadura que en aquell moment

considerava rellevant vincular-se a l'escriptor finat, construint un relat de compatibilitat entre un escriptor popular, sobretot a través del teatre en català, i la dictadura. I aquest interès de la dictadura raïa també en desactivar una possible identificació de Sagarra amb la resistència cultural catalanista. Aquesta pugna és clau per entendre les reaccions que es van produir des del mateix moment de la seva defunció. La pugna pel culte pòstum començava aleshores, convertit en una disputa pel simbolisme que podia tenir el personatge, molt més que no pas per l'obra que deixava, que en tot cas va generar diversitat d'opinions entre els crítics teatrals del moment. Un dels informes secrets elaborats a principis de 1962 per encàrrec del Consejo Nacional del Movimiento per analitzar la situació catalana (Santacana, 2000) reflectia la disputa de manera cristal·lina. Martí de Riquer, catedràtic de filologia de la Universitat de Barcelona, va redactar un informe interessantíssim, titulat «El problema del idioma, la política cultural del régimen y las peculiaridades de la vida universitaria, intelectual y artística de Cataluña», en què entre altres coses afirmava contundentment: «Sagarra ha sido una excelente baza del Estado contra el catalanismo, el cual lo que desea es precisamente lo contrario, o sea intelectuales perseguidos, y hubiera preferido mil veces un Sagarra encarcelado o incluso fusilado, para tener un mártir al estilo de García Lorca» (Santacana, 2000: 46). Riquer, bon coneixedor i particip actiu del món cultural oficial afirmava descarnadament la pugna simbòlica entre el règim i la resistència.

El desplegament del món oficial va ser impressionant. La mort de Sagarra va tenir un efecte immediat en els mitjans de comunicació. El diari barceloní de major difusió, *La Vanguardia Española*, va fer aparèixer la notícia en portada tres dies consecutius [imatges 1, 2 i 3]. El primer dia, anunciant la mort, amb tres fotografies que ocupaven tota la portada; i el segon i tercer dia, amb imatges sobre la capella ardent i el funeral. Poques persones han gaudit d'aquest tractament. Més enllà de les portades, resseguint el diari de referència barceloní de l'època es constata un tractament de grans honors oficials. En una mateixa pàgina del dia del seu traspàs coincidien sengles articles de l'alcalde José María de Porcioles, de José María Pemán, escriptor de referència franquista, i del president de l'Ateneu, Pedro Gual Villalbí, que era allora ministre. Més desplegament oficial era impossible, i anava acompanyat de personalitats com Juan Ramón Masoliver o el doctor Pedro Pons, entre les nombroses col·laboracions que glosaven la figura de l'escriptor finat. El desplegament de *Destino* va ser també el dels casos excepcionals. Va dedicar-hi tota la portada i un enorme estol d'articulistes,

LA VANGUARDIA

BARCELONA ESPAÑOLA

Jueves 28 de septiembre de 1961

Redacción y Administración: PELAYO, 21
Teléfono: 221.41.35
Precio de este ejemplar: 150 ptas.

FUNDADORES: DON CARLOS Y DON BARTOLOME GODO

Año LXXVII. - Núm. 29.646

EVOCACION DE JOSE MARIA DE SAGARRA EN LA HORA DE SU MUERTE

En este día de luto para toda la cultura española, en esta triste hora de la muerte del poeta y dramaturgo don José María de Sagarra, evocamos, con la publicación de estas fotografías, algunos aspectos de su vida y de su obra. Arriba, a la izquierda, una reciente foto del ilustre escritor desaparecido; a la derecha, una de los tiempos de su juventud. Abajo, fragmento de una poesía que escribió últimamente, todavía inédita, titulada «Posta de sol a Cap de Creus», y un grabado obtenido el día del funeral de la «Fuerza Luminosa», en el que se le ve saludar desde el escenario, recogiendo los aplausos del público.

Posta de Sol a Cap de Creus.

*No et feu pas aquest sol, que fatalment
ha de morir, i així de morir poètica.
Vindrà com la badella fa rugusta,
com es dilata i com es va encensant.*

*Torna el nivell mar i marçanant,
i destrú la piràmida en tempesta;
pinta les aigües com per donar festa,
i més ferot, acorda més valent.*

*No et paci per! Vindrà com de seguida
s'acosta tot. Vindrà que salti i ombr,
i encara tant se com un rei corant*

*La seva glòria de verdell estomba,
i després, com vengut des de la tomba,
en el jaure i elita de la mar.*

«Posta de sol a Cap de Creus»

(Traducció)

No se de mico este sol que, fatalsment, — tiene que morir, y antes de morir protesta. — Verás cómo pide combates, — cómo se dilata y se encensando. — Vuélve las nubes rosas y sanguineras — y disuelve la pirámida en tempestad, — pinta las aguas como trayéndoles fiesta — y, más herido, acorda más valiente. — No te de paci! Vindrà como de seguida — s'acosta todo. Le verás saltar y gritar — y encendándose como un rey combante — prodigar su gloria de encarnados — y después caer vencido dentro de la tumba — la aferrarse y lisa de la mar.

Imatges 1, 2 i 3. Les tres portades consecutives que *La Vanguardia Española* (28, 29 i 30-9-1961) va publicar arran de la mort de Josep Maria de Sagarra. La primera, donant notícia de la mort a tota pàgina; la segona amb imatge de la capella ardent, i la tercera ressaltant les autoritats presents al funeral. Hemeroteca – La Vanguardia

LA VANGUARDIA

BARCELONA ESPAÑOLA

Viernes 29 de septiembre de 1965

Redacción y Admin. PELAYO 28
Teléfono: 221.41-35
Precio de este ejemplar: 150 pts.

FUNDADORES: DON CARLOS Y DON BARTOLOME GODO

Año LXXVII - Núm. 29.647

DON JOSE M.ª DE SAGARRA EN LA CAPILLA ARDIENTE

El cadáver de don José María de Sagarra, embalsamado y envuelto en blanca mortaja, descansa en un ataúd de caoba con incrustaciones de plata, en la biblioteca de su casa del paseo de la Bonanova, donde fue instalada la capilla ardiente.

CONSAGRACION DE LA NUEVA IGLESIA DE LA TOSSA DE MONTBUY

Ayer mañana se celebró la solemne consagración del altar mayor de la iglesia parroquial de la Tossa de Montbuy, enclavada en el término municipal de Santa Margarita de Montbuy, ceremonia en la que actuaron como padrinos el gobernador civil, don Matías Vega Cuervo, y su esposa, doña Rosa Sintes de Vega. Ofició en la ceremonia religiosa el abad mitrado de Montserrat, don Aurelio Escaró, al que venían acompañando los relictos para depositarlos en la nueva ara.

Bendición e inauguración de viviendas para obreros de la Papelera Godó

Ayer, a última hora de la mañana, se celebró la solemne ceremonia de bendición e inauguración de ciento veinte viviendas para obreros de la Papelera Godó. En la foto vemos la presidencia del acto, en la que se encuentran el delegado provincial de Sindicatos, don Nicolás de las Peñas; embajador de España y director de LA VANGUARDIA, delegado provincial del Ministerio de la Vivienda, don Vicente Martorell, y otras personalidades.

LA VII FERIA DE SAN MIGUEL, DE LERIDA

El gobernador civil de Lérida, acompañado de las autoridades locales, visitó, en la VII Feria de San Miguel, el Sureda Alcazar Terrasa, el primer abono completo granulado fabricado en España, dando fue atendido por otros dirigentes de Industrias Químicas de Terragena S. A.

Imatge 2.

LA VANGUARDIA

BARCELONA ESPAÑOLA

Sábado 30 de septiembre de 1961

FUNDADORES: DON CARLOS Y DON BARTOLOMÉ GODO

Redacción y Administración: PELAYO, 18
Teléfono: 231.41.35
Precio de este ejemplar: 150 pts.
Año LXXVII. - Núm. 29.648

UNA PERSONALIDAD FRANCESA EN BARCELONA

El cónsul general de Francia en Barcelona, M. Roger Marmeyrou, y su distinguido esposa, ofrecen ayer un almuerzo en su residencia de la calle de Calatrava en obsequio del profesor del Instituto de Altos Estudios Internacionales, senador de Francia y ex ministro en diversos Gobiernos, M. Édouard Bonnefous. Los invitados tuvieron ocasión de escuchar una exposición muy interesante y luminosa del señor Bonnefous acerca de los principales problemas europeos. Vemos en esta fotografía al ex ministro francés y senador en compañía del cónsul general de Francia y del embajador señor Aznar.

(Foto Reynosa)

D. José María de Sagarra, conducido a su última morada

Ayer mañana se efectuó el entierro de don José María de Sagarra, el cual constituyó una imponente manifestación de duelo. En la foto vemos un aspecto de la iglesia de la Bonanova durante la misa de «Corpus Insuper». (Foto Pireo de Xesco)

Siria se ha separado de la República Árabe Unida

Según las noticias que llegan a esta Redacción en el momento de cerrar este página, el movimiento secesionista de Siria ha triunfado, y este país ha formado un Gobierno independiente de la República Árabe Unida. En la foto mostramos al presidente Nassar, al vicepresidente Abdul Halim Azmeh y a El Sayed Anwar al Sadat, secretario general de la Unión Nacional, que llevaron a cabo la unión de Egipto y Siria en una sala nacional.

(Foto Reynosa)

El XLII Salón de la Moda Española

Una instantánea del desfile del XLII Salón de la Moda Española celebrado en el hotel Ritz, de Barcelona. La mantigli que stravica la pasarela muestra un modelo de traje de chaqueta presentado por Portugal y confeccionado con un nuevo tejido llamado «estilana». Sombrea un piel fina y zapatos de raso.

des de Guillermo Díaz-Plaja a Néstor Luján o Llorenç Gomis, i amb una petita selecció de fragments de la seva obra elaborada per Josep Maria Espinàs, que va omplir dues pàgines de la revista de textos en català. Certament, *La Vanguardia Española* i *Destino* eren publicacions en les quals Sagarra havia col·laborat assiduament, i es podria pensar que aquest tractament tan generós era lògic referint-se a un autor de la casa. Aquest factor devia influir-hi, però si repassem la resta de capçaleres barcelonines trobem també tractaments amplis i sempre positius (naturalment, la censura hagués impedit comentaris negatius, o simplement amb connotacions polítiques catalanistes). *Diario de Barcelona*, on també havia escrit, va dedicar-li una portada amb una fotografia a tota pàgina, i posteriorment una altra portada dedicada a l'enterrament. *El Correo Catalán* també es va estendre, encapçalant la informació en pàgines interiors sota el títol «José María de Sagarra, una gran pérdida para Cataluña», epígraf sota el qual signaven articles Àngel Marsá, José M. Junyent, Octavi Saltor i Manuel Ibáñez Escofet. L'article de Marsá («José María de Sagarra, hombre y obra», *El Correo Catalán*, 28-9-1961) incidia específicament en l'aspecte que més ens interessa aquí:

Con la pérdida de José María de Sagarra el país perderá una resonancia cotidiana inminente y perentoria, perderá una voz, pero se echará de menos, con mucha mayor fuerza y mucha mayor magnitud, una presencia, un contorno existencial, una entidad humana inconfundible. Porque José María de Sagarra, además de poeta minoritario, era dramaturgo de masas; además de novelista discutido. Era cronista de gran público, pero, por encima de todo, era un hombre popular en el más amplio sentido del concepto, un hombre representativo dentro de su propio pueblo. Aquí es donde palidecen todas las excelencias literarias, por otra parte indiscutibles. Aquí es donde José María de Sagarra, vivo o muerto, asume su verdadera dimensión, su categoría de símbolo. Y de esta presencia humana inmensa surgía la perentoriedad de su magisterio, su influjo entrañable sobre toda una época. Así es como le quisimos y así es como le recordaremos siempre.

Símbol, per a Marsá, identificat exclusivament amb la popularitat. *El Noticiero Universal* es sumà més discretament al recordatori. Significativament, va publicar un article de José María Pemán, que apareixia aquell mateix dia al madrileny *ABC*, i que es titulava «Los dos en el mismo banco (en memoria de José María de Sagarra)», al·ludint al moment en què van acordar que seria l'escriptor gadità qui traduiria al castellà l'obra de Sagarra. Per Pemán no es tractava d'una simple traducció, sinó d'una unió de dues trajectòries:

A fuerza de catalán, me llamaba a mí porque quería que nos entendiéramos sobre el traspaso de su obra al castellano. Quería más auditorio a fuerza de trovador y de “felibre”. Quería más horizonte para su montaña catalana; más atmosfera para su Montserrat, sacro y racial. Me llamaba a mí por lo que tantos otros tratarían de desconocerme. Porque había escrito “El divino impaciente” o “El poema de la bestia y el ángel”, porque me consideraba conmlitón suyo en esa tarea de “hacer” de cara al viento; en ese desafiante construir verso y perfil al sol de Barcelona y de Cádiz. Me invitaba a su mismo remo y a su misma galera. A bogar contra corriente, sobre espumillas de inconsistente exquisitez. A ir, como en barco pirata, bombardeando islas floridas con sus gruesos y lujosos proyectiles catalanes a lo Montaner y Simó.

Florit com ningú, Pemán es presentava com el millor corresponent espanyol de Sagarra, i això aproximava encara més al nostre autor cap als rengles oficials. Paga la pena també en fixar-se en l’atenció que van prestar els dos diaris del Movimiento editats a Barcelona. El matutí *Solidaridad Nacional*, òrgan oficial de la Falange barcelonina, que encara s’anunciava com a «diario nacional sindicalista», era el que *a priori* podia ser més distant amb Sagarra. No es tractava només de la distància ideològica, sinó també perquè Sagarra es va incorporar a la junta de l’Ateneu que va substituir a la presidida per Santamarina. El canvi imposat des del Ministerio no va ser paït per Santamarina, que utilitzava la direcció de *Solidaridad Nacional* (1939–1963) per reivindicar la seva etapa al capdavant de l’Ateneu. Tot i això, al periòdic falangista també es va fer força ressò de la mort de Sagarra. La notícia va aparèixer en portada amb dues notes petites, però el periòdic va dedicar una pàgina interior durant tres dies consecutius a glossar l’obra, i sobretot a destacar la presència de les autoritats durant aquells dies, ja fos en el domicili, ja fos en el funeral. En la seva informació destacava que seria enterrat a Montjuïc gràcies a l’oferiment de l’alcalde Porcioles, perquè d’aquesta manera podés ser en el mateix espai que Verdguer, Guimerà i Rusiñol. Sota el títol «Ayer falleció en nuestra Ciudad el ilustre escritor y poeta D. José María de Sagarra», feia un relat del que hauria succeït a la casa del finat:

El alcalde, don José María Porcioles estuvo acompañado de su secretario particular, don José Tarín Iglesias, en el domicilio mortuorio. Durante su visita hizo patente a los familiares de don José María de Sagarra el sentido pésame de toda la Ciudad y el suyo propio y les comunicó que el Ayuntamiento ofrecía, como homenaje póstumo, una tumba en el Cementerio del Sudoeste, para que los restos del ilustre poeta fallecido reposen junto a los de Verdguer, Guimerá, Rusiñol y otras preclaras figuras de las Letras catalanas. (*Solidaridad Nacional*, 28-9-1961, p. 6)

Tant *Solidaridad Nacional* com *La Prensa* (l'altre diari del Movimiento a Barcelona) van remarcar molt especialment la presència d'autoritats, però també és cert que tots dos es van referir al dol popular, dibuixant així un triangle amb Sagarra al centre, i les autoritats i el poble compartint sentiments. Cadascú al seu lloc, clar, ordenats jeràrquicament, però en comunió.

La unanimitat amb què el món oficial havia reaccionat immediatament a la mort de Sagarra no significa que aquesta fos la única manera de viure aquella circumstància. Sectors de la resistència catalanista, tant cultural com política, eren conscients de l'operació, i alguns van pensar d'intentar impedir-ho. Clar que això era molt difícil per diverses circumstàncies: d'una banda, perquè l'actuació pública de Sagarra els darrers anys afavoria aquesta apropiació; de l'altra, perquè en un context de dictadura, les autoritats tenien al seu abast tots els recursos, tant mediàtics com, si calgués, d'intimidació de la família, per convertir l'enterrament en una notable operació política de desarboremament de la resistència catalanista. Maurici Serrahima, que va ser a la casa familiar el dia de la mort, es dolia de la presència abassegadora de les autoritats franquistes, i de l'escàs ressò entre els joves, ni intel·lectuals ni del «poble»: «Hi falta la gent més nostra, conseqüència de tantes coses d'aquests darrers temps, i per això mateix m'alegro molt d'haver-hi anat» (Serrahima, 2004: 251). Es refereix a la insistència de Porcioles per fer-se seva la cerimònia, vencent una tímida resposta de la família. Alguns activistes, com Rafael Tasis, volien un enterrament sense autoritats, que aleshores tindria una lectura política, d'identificació de Sagarra amb l'oposició; un somni que seria debades.

La casa mortuòria va rebre tota mena de persones vinculades amb l'escriptor, des de l'abat Escarré a persones del món cultural, de col·legis professionals, Josep Pla, o el consistori dels Jocs florals de Barcelona, amb Octavi Saltor o l'actor Joan Capri, però aquests noms quedaven diluïts per personalitats culturals molt identificades amb el règim, com Guillermo Díaz Plaja, però sobretot per les autoritats locals i provincials civils, i fins i tot militars, amb representació del capità general de la regió militar inclosa.

Malgrat que molts glossaven aleshores a Sagarra com un poeta i dramaturg popular, l'enterrament va ser absolutament formal, organitzat d'una forma rígida i sense espai per a cap espontaneïtat popular, circumstància absolutament normal en el context de la dictadura. El sepeli l'obria la guàrdia urbana a cavall i la banda municipal, a la qual seguia el taüt, que anava sobre les espatlles d'actors, com Joan Capri i Pau Garsaball, i que també van portar membres de l'Ateneu i la Sociedad General de Autores. El seguici mantenia un ritual protocol·lari molt marcat. La presidència l'ocu-

pava el governador civil Matías Vega, en representació del ministre Gual Villalbí, a qui acompanyaven representants del govern militar, capitania general, audiència territorial, universitat, ministeri d'Informació, diputació, fiscalia de la audiència, bisbat i membres del cos consular. Darrera d'aquest selecte nucli hi anava tota la corporació municipal barcelonina, presidida per l'alcalde Porcioles. Quedava clar que, malgrat el que volia Porcioles, en la cosmovisió franquista l'autoritat local era de segon nivell, i el lloc assignat en el seguici ho corroborava. És interessant de remarcar aquest ordre protocol·lari, perquè no només va assignar un lloc a les autoritats, sinó que establí també una prelatió per a la resta. Així, després dels dos blocs institucionals i de la família hi anaven encara dins la presidència oficial els directius de l'Ateneu Barcelonès, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Reial Cercle Artístic i altres entitats culturals. Les cròniques periodístiques detallen llistats llarguíssims de personalitats que figuraven a la comitiva, com per exemple tots els directors dels diaris barcelonins. Es poden detallar, amb noms i cognoms, més de dues-centes persones. Les imatges de la premsa semblaven les d'un funeral d'estat, rígidament organitzat, amb total protagonisme de les autoritats. Plantejat d'aquesta manera, els mitjans no van donar massa importància a quanta gent va seguir el pas de la comitiva, i es fa difícil de quantificar. Òbviament, no va ser un seguici fúnebre com els de Verdguer o Guimerà, propis d'altres èpoques. Sí que hi havia més persones que en el de Carles Riba, però és evident que la projecció de tots dos era enormement diferent. El ja esmentat Serrahima, testimoni presencial, anotava: «Molta gent si s'hagués tractat d'un enterrament particular; molt poca com a manifestació, com les dels enterraments de les primeres figures del país» (Serrahima, 2004: 252) i afegia «En tot cas, el jovent no seguia; ni el del milieu intel·lectual ni el del poble» (Serrahima, 2004: 253). Una impressió molt semblant era la del novel·lista Miquel Llor, que des d'un cert exili interior, escrivia en una carta privada: «Enterrament oficial amb ministre, alcalde i faixes de general, amb l'abstenció de la jovenalla irredemptista, mig castrista, mig vergebrunista, a més dels amargats de la guerra» (Rafanell, 2011: 468).

■ 3 Les lectures de la resistència

Davant d'aquell enorme desplegament oficial, els sectors de la resistència cultural i política es trobaven desbordats. De fet, en clau de culte pòstum hi havia una experiència molt pròxima en el temps, el centenari del naixement

ment de Maragall, que el 1960 havia estat totalment instrumentalitzada pel règim, amb actes en els quals havia participat fins i tot el cap de l'estat. La commemoració no va estar, però, exempta de tensió, materialitzada en el concert de l'Orfeó Català, quan el públic va cantar el Cant de la senyera, amb lletra de Maragall, que les autoritats havien prohibit expressament. Com és ben sabut, aquella acció, coneguda posteriorment com els fets del Palau, van tenir notables conseqüències.

És en aquest context de pugna per la memòria que hem de situar les actituds que van prendre els agents de la resistència, amb una tensió evident entre considerar prioritàriament l'obra o l'actitud política de la postguerra, i especialment de la dècada de 1950. Un dels principals estudiosos del teatre català de l'època, Enric Gallén, sintetitza la relació amb determinats sectors de la resistència tot dient:

Per a aquells sectors, Sagarra era un caragirat que, entre altres consideracions, havia escrit a la premsa en castellà, a "Destino", "Diario de Barcelona", "Revista Gran Via" i "La Vanguardia Española". L'últim "pecat" de Sagarra va ser acceptar la Gran Cruz de Alfonso X el Sabio, que li va ser lliurada pel ministre Gual Villalbí a l'Ateneu Barcelonès el mes de maig de l'any de la seva mort. (Gallén, 2011: 23)

Aquest era el punt de partida per a molts dels que es mantenien allunyats del règim, a banda de la consideració que podessin tenir per l'obra escrita, que també era vista amb reticència pels més joves. Una apreciació interessant és la de Maurici Serrahima, amic personal de Sagarra, i alhora compromès amb nuclis de la resistència cultural. Nascut el 1902, era una mirada dels que s'havien format abans de la guerra civil, que també tenien present al Sagarra d'una altra època, i que ara es dolien tant de l'apropiació franquista de l'escriptor com del fet que sectors de la resistència no lluitessin pel llegat simbòlic del traspassat. El 27 de setembre escriu, per exemple:

Aquesta tarda em deia en Benet que hauria calgut orientar el poble i dir-li que en Sagarra era nostre i que la presència de certa gent dels que manen no podia embrutar allò que era un dol de Catalunya..., però que se li ha acudit tard. Ja no hi som a temps. No sé si en la resistència d'en Joan, i en la voluntat del seu pare d'evitar l'ostentació —que es veu que va ésser molt expressa—, hi ha alguna impressió del mateix ordre, algun desig d'evitar que els d'ara vulguin fer seu allò que és nostre. (Serrahima, 2004: 252)

D'altra banda, si sectors de la resistència abdicaven de reivindicar Sagarra era, a parer de Serrahima, per la fractura generacional entre els qui recordaven el Sagarra d'avantguerra i els que només coneixien la seva actuació de postguerra. Són comentaris que mostren ben clarament que era una

persona molt conscient d'una batalla desigual. Per això, referint-se a l'enterrament, anota: «De la seva generació fins a la meua i un tros més avall –els d'abans de la guerra i una mica més– hi era tothom o quasi tothom, i fins els més recalitrants. De menys de quaranta anys, poca gent. Parlo de l'ambient “nostre”» (Serrahima, 2004: 252).

Aquest tipus d'impressions de Serrahima queden confirmades si avaluem el ressò de la mort de Sagarra en els medis culturals de la resistència. *Serra d'Or*, tot just nascuda un parell d'anys abans (Ferré, 2000), i que n'era un dels principals exponents, va fer un tractament que no arribava ni a ser discret. En el seu número de setembre de 1961 hi apareixia un text, signat per F, que segons Serrahima hauríem d'identificar amb el poeta J. V. Foix, encara que d'altres sostenen que la F corresponia a Xavier Fàbregas. Era un text breu, poc més d'una columna amb el títol asèptic «La mort del poeta Josep M. de Sagarra» (*Serra d'Or*, any III, 9: 10). El text repassava la seva trajectòria literària, situant-la en el context literari català, afirmant que era l'escriptor català més popular després de Verdaguier, Guimerà i Maragall. A la fi del text anunciava que la revista publicaria en números successius estudis sobre diverses facetes de l'obra sagarriana, cosa que no succeí, si exceptuem un petit article de Maurici Serrahima l'estiu de 1962 (Serrahima, 1962). En canvi, sí que hi ha una ressenya a principis de 1963 del llibre *Josep M. de Sagarra*, escrit per Josep Maria Espinàs, i que inaugurava la col·lecció Biografies Populars de l'editorial Alcides. L'aparició d'aquesta biografia encetant la col·lecció tenia un valor evident, ja que era la primera iniciativa de recrear una nòmina de catalans populars (Marcillas, 2015), que inclouria en els primers números a personatges tant diversos però coneguts, com Lasdislao Kubala, Charly Rivel, Josep Anselm Clavé, Victòria dels Àngels i Enric Borràs. Tornant, però, a la ressenya de *Serra d'Or*, Joan Colomines es mostrava dur pel que fa als posicionaments de Sagarra, i al tractament que hi feia Espinàs. És evident que en el context dictatorial no es podia expressar amb tota claredat, però la redacció era força eloqüent:

Pel que fa referència a l'home Sagarra, Josep M. Espinàs ha cregut que dient: “La mort de Josep M. de Sagarra ha fet emmudir moltes coses. Un altre silenci que s'escampa en el gran silenci del país”, ja n'hi havia prou. Certament, la frase és ampla i piadosa, i potser dita en un intent d'aprofitar l'aprofitable, creient que això afavoria el país: nosaltres no ho entenem pas així. (Colomines, 1963: 37)

I continuava dient: «I si parlem com hem parlat és perquè creiem que cal exigir més d'aquell qui més representa». Colomines, per tant, plantejava l'exigència ètica de «qui més representa», posant l'èmfasi en el paper simbò-

lic del poeta, que segons la seva apreciació no havia complert. El tractament de *Serra d'Or* va ser, com dèiem, menys que discret, però a més contrastava amb el que la revista havia dedicat, per exemple, a Joan Maragall molt poc temps abans.

L'escassa atenció cap a Sagarra també es produí en iniciatives com *Cap d'Any Raixa*, el modestíssim anuari que publicava des de 1956 l'editorial Moll a Mallorca, i que recollia tota la producció cultural en llengua catalana, que en aquells moments era molt limitada. En els números de 1961, 1962 i 1963 no n'apareix cap referència en la informació cultural, que en el cas de la referida a Barcelona redactava l'escriptora i activista Maria Aurèlia Capmany. La dada és significativa, més encara si tenim en compte que en l'edició de 1960 la crònica de Josep Maria Espinàs es va referir a la mort de Carles Riba, i que en la de 1961 van dedicar força espai al centenari de Joan Maragall. En circulació clandestina, *Nous Horitzons*, revista teòrica del PSUC, sí que va dedicar espai a ressenyar la mort de Riba, però no pas la de Sagarra. Tampoc va dedicar-li espai la revista *Crítèrium*, publicada pels franciscans entre 1959 i 1969, i que sí que va fer números monogràfics dedicats a Jacint Verdaguer, Joan Maragall o Carles Riba (Sopena, 2018).

El ja citat Joan Colomines, activista present en aquells moments a tot arreu, reflexionava, poc temps després, sobre els reconeixements que rebien certs personatges de la societat catalana per part de les autoritats. Una reflexió que incloïa diversos noms concrets, entre els quals el de Sagarra. Escriu en el seu dietari el 1966, arran de diverses condecoracions atorgades per les autoritats franquistes:

Fa pena de consignar, perquè és una befa, com el govern recompensa els principals responsables de les greus situacions repressives, plantejades en un moment determinat. Encara en fa més veure-hi noms barrejats, que amb un mínim d'intel·ligència i de responsabilitat podien haver evitat una situació semblant. Un dia en parlarem amb més calma, perquè citar ara Josep M. de Sagarra, el doctor Agustí Pedro i Pons, Josep Porter o bé Guillem Díaz Plaia no fóra gaire just, perquè la llista és llarga. (Colomines, 2003: 92)

Com reconeixia el mateix autor de la nota, els diversos noms responien a situacions prou diferenciades, però és evident que ens explica els recels o la hostilitat oberta que des de cercles de la resistència, convertida ja en oposició, s'expressava cap a personatges de l'àmbit social i cultural que vivien sense dificultats amb el franquisme. La comprensió per les actituds personals va ser molt diversa ja en aquell moment, i alguns la van mantenir passat el temps. El filòleg i activista cultural i polític Jordi Carbonell feia en les seves memòries un exercici per entendre algunes d'aquestes

actituds, i situa el posicionament de Sagarra als anys cinquanta en el context de desencís de l'oposició al règim:

El pacte d'Eisenhower amb Franco va consolidar el dictador. Això va provocar una certa desmoralització en determinades persones. Un exemple clar va ser el de Josep Maria de Sagarra. Quan va tornar de l'exili, al començament dels anys quaranta, era un home dinàmic, obert, que s'afirmava catalanista, d'acció. A partir de la fi de la Segona Guerra Mundial va començar a actuar com a membre de la SGAE i a preocupar-se sobretot de les seves comèdies i d'establir relacions a Madrid. No nego la qualitat de les comèdies de Sagarra, ni de les seves traduccions, ni de la seva poesia, ni de la seva prosa, però políticament es desmoralitzà. Al seu enterrament no hi anà la gent de la resistència, i feia pena veure-hi tantes persones del Règim. No va ser l'únic que es va enfonsar en aquells anys cinquanta. Tanmateix, del Sagarra clarividient i patriota quedarà sempre la bella lletra del *Cant a la Pàtria*: «Ningú ens prendrà la nostra llibertat». (Carbonell, 2010: 80)

El testimoni de Joan Triadú també pivota entre el reconeixement a l'Obra i la identificació en la dècada dels cinquanta de Sagarra i el règim. En aquest sentit rememorava la situació en els concursos de Cantonigròs i escriu: «Alguns peixos grossos van estar-se de venir al Concurs de Cantonigròs, i feien bé, perquè em temia que no hi serien ben rebuts. Penso en Josep Pla o Josep M. de Sagarra, que tanmateix són casos ben diferents» (Triadú, 2008: 209).

■ 4 La complexa mirada de l'exili

La mort de Sagarra també va tenir impacte en les comunitats catalanes exiliades, amb un doble factor. D'una banda, el que es derivava de la seva enorme popularitat com a autor teatral, tenint en compte que per molts casals catalans el teatre era una de les activitats més rellevants. De l'altra, per la mirada que uns exiliats polítics podien tenir d'una persona que no només havia romàs a l'interior, sinó que rebia condecoracions de primer nivell per part del govern franquista. Primer de tot cal constatar que per a la major part d'exiliats l'actitud de Sagarra en els anys cinquanta no havia estat un fre a la representació de les seves obres. Francesc Foguet ha documentat a bastament la presència d'obres de Sagarra des de mitjans dels anys cinquanta en la programació teatral als casals de l'exili, ja fos a Mèxic, Santiago de Xile o Buenos Aires. De fet, interpreta aquest interès com una manera d'emular el que s'estava representant a Catalunya en el mateix moment. Referint-se als casals llatinoamericans, Foguet afirma que «junto al teatro de repertorio de siempre, se programaron –miméticamente a lo que ofrecía la cartelera del Romea– autores de éxito como Josep Maria de

Sagarra, Lluís Elias o Xavier Regàs» (Foguet, 2016: 60). Clar que hi havia qui s'hi manifestava en contra. Per exemple, el dirigent socialista Pere Foix escrivia al seu correligionari Manuel Serra i Moret escandalitzat per aquest fet:

Ara us vull explicar un fet que denota l'estat d'ànim de l'emigració catalana a Mèxic. Vós sabeu que de l'Orfeó Català n'han marxat gairebé tots els antics residents i, els de la Junta Directiva, llevat del president, tots són refugiats. Així mateix, sabeu qui és Josep Maria de Sagarra, aquell poeta que en marxar de Barcelona el 1936 va malparlar de Catalunya i que bon punt la República fou vençuda, retornà a Barcelona i vingà estrenar al Romea. Fins va anar a Madrid, per tal d'assistir a una representació teatral d'una seva obra, traduïda al castellà per ell mateix i adaptada a la situació, però va fracassar i tornà a Barcelona, on, tot dona a entendre que la viu molt bé. Doncs a l'Orfeó Català de Mèxic no es cansen de representar les seves obres. (*Lletres*, 2007: 267–268)

Tot i la contundència de Foix, que fins i tot pensava a donar-se de baixa de l'Orfeó mexicà, aquest tipus de plantejament no va tenir seguiment. De fet, com hem dit abans, les representacions de les obres sagarrianes seguien endavant en els anys cinquanta, i les reaccions de l'exili arran de la seva mort van ser força ponderades.

Des de Mèxic, la revista *Pont Blau* es mostrava crítica amb les actituds polítiques de Sagarra, però alhora comprensiva, i alertava d'un possible judici massa sever des de l'exili, on hi havia persones que cada cop estaven menys compromeses amb la causa que els va fer marxar de Catalunya. En el número del mes d'octubre, la revista publicava un paràgraf inicial en cursiva:

El 27 de setembre passat va morir, a Barcelona, Josep M. de Sagarra. Per bé que després de la guerra les seves febleses l'havien induït a una actitud que, atesos els seus antecedents polítics, equivalien a una claudicació, el poble de Barcelona, comprensiu amb les flaqueces humanes i generós, va fer de l'enterrament un homenatge a qui, en la millor època de la seva vida, va animar i enaltir, d'una manera brillant, les lletres catalanes.

Després, R.T. i Domènec Guansé s'ocupaven –amb lletra rodona– de la trajectòria de l'escriptor, i novament en cursiva apareixia una valoració conclusiva crítica però alhora comprensiva. Joan Tomàs escriu:

El retrat literari que Domènec Guansé va traçar, fa uns anys, de Josep M. de Sagarra, no recull els detalls de la seva vida ni de la seva activitat literària en la postguerra. Potser més val així. Ens abstindrem, també, de fer-ho nosaltres. Correm el risc que la passió ens faci caure en la duresa i potser fins i tot en la injustícia si tractem de jutjar les febleses de Sagarra, que, si ens semblen greus, no és perquè ho siguin més que les de milers

dels seus conciutadans que tenen les mateixes obligacions que tenia ell, sinó perquè la popularitat de l'home ens les fa més visibles. Va haver un moment, a primeries de l'exili, en què un grup de catalanistes radicals va tenir la idea de proclamar Sagarra com una mena de cabdill, de símbol, d'home-exemple —la idea era molt vaga—. No sabem si Sagarra va arribar a saber-ho, però ens podem imaginar la poca gràcia que podia fer-li un propòsit que tant poc s'adeia amb el seu tarannà. Estava al moment de la seva davallada ciutadana. Volem creure que va ser precisament el seu amor a la terra catalana el que el va descoratjar de compartir l'exili amb els més destacats dels seus correligionaris; i, acceptat el fet de la seva permanència a Barcelona, que les necessitats més elementals de subsistència li imposessin actituds claudicants que van decepcionar molts dels seus admiradors... Però, ¿no trobaríem, entre els més intransigents verbals dels exiliats, molts que en terres de llibertat han claudicat pràcticament en el seu catalanisme, afanyats només a “fer l'Amèrica” com un *gachupín* mai vinculat a les inquietuds polítiques del nostre país? Els trobaríem... Els trobem, i els tenim una tolerància que amb major motiu podem tenir per a la memòria de Josep Maria de Sagarra. Les febleses que aquest hagi pogut tenir com a home són fets anecdòtics que seran oblidats; i la seva obra literària ocuparà un lloc destacat en la història de les lletres catalanes. (Tomàs, 1961: 282)

També a Amèrica, *Ressorgiment* feia un tractament de valoració exclusivament literària. La revista de Buenos Aires publicava l'article «Ha mort Josep Maria de Sagarra», signat per N. M., ben bé podria ser H. Nadal i Mallol, director de la publicació, on resseguia exclusivament la seva trajectòria literària, per concloure que Sagarra «resta al món de les lletres catalanes com a figura excepcional» (N. M., 1961: 8740). Cal dir que *Ressorgiment* havia publicat aquell mateix any el poema que Sagarra va dedicar a Francesc Macià i l'article de Sagarra «Los puntos sobre las íes», escrit inicialment per a *La Vanguardia*, i que havia estat censurat.

D'Europa podem citar la revista *Vida Nova*, que s'editava a Montpeller, on Rafael Tasis publicava «Josep Maria de Sagarra», que feia un petit repàs de la seva obra, que considerava molt rellevant per les lletres catalanes, tot i que acabava dient:

La seva persona, potser pels èxits assolits, potser per una certa feblesa interessada davant de sol·licituds oficials o oficioses, havia desvetllat certa antipatia entre molts sectors catalans, sobretot de la gent jove. Però la seva obra roman i empara el seu record (...). (Tasis, 1961: 42)

El mateix Tasis havia escrit una mica abans, el 1957, l'article «Situació de Josep Maria de Sagarra» a *Pont Blau* (Tasis, 1957), extens text en què resseguia la trajectòria exitosa de Sagarra, però li retreia que bloquejava les estrenes d'altres autors catalans, i que havia quedat relegat a una posició secundària entre els grans literats de la postguerra, per darrera de Riba, Foix, Manent i Espriu.

Una lectura més estrictament política era la que feia *Tribuna*, la revista d'Esquerra Republicana a París, on apareixia un article signat per Montseny, que s'identificava com a corresponal a Barcelona, suposadament present en l'enterrament de Sagarra. L'article, «La mort de J.M. de Sagarra», dur políticament, no podia passar per alt el «caire catalanesc» de l'obra sagarriana i la seva influència en el món catalanista:

Déu hagi perdonat a Josep Maria de Sagarra, encara que molts catalans, a darrera hora, no l'hagin volgut perdonar. I aquesta negativa al perdó va manifestar-se d'una manera evident a l'hora del sepel·li, car no hi assistí, ni de lluny, la gentada que en altres temps i circumstàncies hauria format part del seguici fúnebre. I fou així com es manifestà la disconformitat popular vers la conducta política observada, darrerament, pel que havia estat considerat per bona part del nostre poble com a poeta nacional. (Montseny, 1961: 9)

I després d'afirmar que la glòria de Sagarra pervindrà «pel caire catalanesc de la seva obra», tornava a fer referència a l'enterrament:

Amb tot, molts dels que assistirem a l'acte de l'enterrament ni ens vàrem donar compte de la mena de personal que li va voler intentar retre els darrers honors, considerant-lo, tal com digué el Padre Milagro per la ràdio, com un “eminente y egregio español”. Quin epitafi més poc adient damunt de la tomba del que fou l'autor del “Foc de les Ginesteres”, els versos de la qual obra teatral encengueren de debò el cor de les joventuts nacionalistes d'aleshores! (Montseny, 1961: 9)

■ 5 Per concloure

Interpretar les reaccions que es produeixen arran del traspàs de qualsevol persona pública requereix situar-se molt bé en el context històric en què la mort s'esdevé. En el cas que ens ocupa aquest context condiciona especialment les reaccions que hem pogut observar. D'una banda, la dictadura controlava tot l'espai públic, amb censura de premsa inclosa, permetent o reprimint les expressions públiques, en aquest cas de dol. De l'altra, la mort de Sagarra, el 1961, s'esdevé en un moment en què els dirigents locals del règim pensen que poden integrar símbols de la catalanitat dissociant-los de la resistència catalanista. Per últim, aquesta resistència està vivint un relleu generacional, cada cop més allunyada de la generació d'avantguerra. Aquests factors i el recorregut biogràfic de Sagarra durant la darrera dècada de la seva vida expliquen les controvèrsies que es van generar a la seva mort.

La popularitat de Sagarra no permetia la indiferència. Es tractava d'un escriptor amb una obra molt rellevant, que a més havia passat per etapes prou diferenciades i podia generar records de molt diversa naturalesa. En l'àmbit públic tot van ser lloances, amb la premsa abocada en l'homenatge. L'enterrament, una cerimònia rígida, pomposa i oficialíssima, ritual que formava part d'una hàbil i premeditada apropiació per part de les autoritats franquistes, amb notable protagonisme de l'alcalde Porcioles. Davant d'aquest ús, el catalanisme resistent sabia que no podia donar batalla en l'àmbit públic i es debatia entre reivindicar l'autor per la seva obra, i especialment per la seva contribució a la difusió de la llengua catalana, o combatre clandestinament l'escriptor per les seves actituds polítiques. O fer totes dues coses alhora. Òbviament que també es barrejaven altres consideracions, especialment el judici literari sobre les seves darreres obres, perquè també es van estrenar en un moment en què aquelles formes teatrals estaven en discussió.

En definitiva, però, l'enterrament i les reaccions immediates al traspàs de Josep Maria de Sagarra, situades en el seu moment precís, es converteixen en un indicador prou interessant sobre la situació política i cultural catalana a l'inici dels seixanta, sobre els diferents agents que hi intervenien i sobre les íntimes relacions entre cultura i política, més encara en un context dictatorial com aquell, amb restriccions i prohibicions específiques per a la cultura catalana. ■

■ Referències bibliogràfiques

- Anderson, Benedict (2005): *Comunitats imaginades*, Catarroja: Afers.
- Balcells, Albert / Izquierdo, Santiago / Pujol, Enric (2007): *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*. Volum II. *De 1942 als temps recents*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Carbonell, Jordi (2010): *Entre l'amor i la lluita. Memòries*, Barcelona: Proa.
- Casassas, Jordi (coord.) (1999): *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya. Materials per a un assaig d'Història cultural del món català contemporani (1808–1975)*, Barcelona: Pòrtic.
- Colomines, Joan (1963): «Qüestió de mites», *Serra d'Or* 2, 37–38.
- (2003): *Crònica de l'antifranquisme a Catalunya. Apunts de memòria*, Barcelona: Angle Editorial.

- Cortés, Santi (1995): *València sota el règim franquista (1939–1951). Instrumentalització, repressió i resistència cultural*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Dović, Marijan / Helgason, Jón Karl (2017): *National Poets, Cultural Saints. Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe*, Leiden: Brill.
- F. (1961): «La mort del poeta Josep M. de Sagarra», *Serra d'Or* 9, 10.
- Ferré Pavia, Carme (2000): *Intel·lectualitat i cultura resistents. Serra d'Or 1959–1977*, Cabrera de Mar: Galerada.
- Foguet, Francesc (2016): *El teatro catalán en el exilio republicano de 1939*, Sevilla: Renacimiento.
- Gallén, Enric (1985): *El teatre a la ciutat de Barcelona durant el règim franquista (1939–1954)*, Barcelona: Institut del Teatre / Edicions 62.
- (2011): «El prestigi dels morts», *Serra d'Or* 623, 23–26.
- et. al (1989): *Romea, 125 anys*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- / Gibert, Miquel M. (1994): *Josep Maria de Sagarra. Home de teatre 1894–1994*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- Gassol, Olívia (2006): «Verdaguer, Maragall, Riba, Espriu: l'evolució de la imatge de poeta nacional durant la postguerra», in: Panyella, Ramon / Marrugat, Jordi (eds.): *L'escriptor i la seva imatge. Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*, Barcelona: L'Avenç, 271–298.
- Géal, Pierre / Rújula, Pedro (eds.) (2023): *Los funerales políticos en la España contemporánea. Cultura del duelo y usos públicos de la muerte*, Zaragoza: Pressas de la Universidad de Zaragoza.
- Leerssen, Joep / Rigney, Ann (2014): *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building and Centenary Fever*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lletres (2007): *Lletres de l'exili. Epistolari Manuel Serra i Moret & Pere Foix (1940–1963)*, Barcelona: Fundació Pere Coromines.
- Marcillas Piquer, Isabel (2015): «Catalan national identity and popular biographies from Editorial Alcides», in: Balaguer, Enric / Francès, Maria Jesús / Vidal, Vicent (eds.): *An Approach to the Other. Biographies, Resemblances and Portraits*, Amsterdam: John Benjamin, 125–131.
- Marsá, Ángel (1961), «José María de Sagarra, hombre y obra», *El Noticiero Universal*, 28 setembre.

- Montseny (1961): «La mort de J.M. de Sagarra», *Tribuna* 32, 9.
- N. M. (1961): «Ha mort Josep Maria de Sagarra», *Ressorgiment* 543, 8740.
- Nora, Pierre (dir.) (1997): *Les lieux de mémoire*, París: Gallimard.
- Pérez Vallverdú, Eulàlia (2009): *Fantasmones rojos. La venganza falangista contra Catalunya (1938–1940)*, Barcelona: A Contravent.
- Permanyer, Lluís (1982): *Sagarra vist pels seus íntims*, Barcelona: La Campana.
- (2005): «Sagarra i Destino, dues menes de fidelitat», in: Gabancho, Patrícia (ed.): *La postguerra cultural a Barcelona (1939–1959)*, Barcelona: Meteora, 204–227.
- Pinyol, Ramon (2017): *Verdaguer sota el franquisme: censura i manipulació*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Rafanell, August (2011): *Notícies d'abans d'ahir. Llengua i cultura catalanes al segle XX*, Barcelona: A Contravent.
- Ripoll Sintes, Blanca (2014): «La polémica teatral en *Destino* (1959). Néstor Luján, Josep Maria de Sagarra y la Agrupación Dramática de Barcelona», *Revista electrónica de teoría de la literatura y literatura comparada* 10, 67–88.
- Sagarra, Josep Maria (1989): *Poemes satírics. Recull i comentaris de Lluís Permanyer*, Barcelona: La Campana.
- Santacana, Carles (2000): *El franquisme i els catalans. Els informes del Consejo Nacional del Movimiento (1962–1971)*, Catarroja: Afers.
- (2006): «L'Ateneu Barcelonès durant el franquisme», in: Casassas, Jordi (dir.): *L'Ateneu i Barcelona. Un segle i mig d'acció cultural*, Barcelona: La Magrana, 419–467.
- (2013): «Una lectura franquista de la cultura catalana als anys quaranta», in: Santacana, Carles (ed.): *Entre el malson i l'oblit. L'impacte del franquisme en la cultura a Catalunya i les Balears (1939–1960)*, Catarroja: Afers, 45–70.
- (2018): «Entre el somni de la construcció i la realitat de la destrucció», in: Bacardí, Montserrat / Foguet, Francesc (eds.): *Constel·lació tasiana: contextos i relacions*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 11–32.
- Serrahima, Maurici (1963): «Sobre la prosa de Sagarra», *Serra d'Or* 8–9, 35–36.
- (1970): *De mitja vida ençà. Notes i records (1939–1966)*, Barcelona: Edicions 62.
- (2004): *Del passat quan era present. III. 1959–1963*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- Sopena, Mireia (2018): *El risc de la modernitat. La revista Crítèrion (1959–1969)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Subirana, Jaume (2018): *Construir con palabras. Escritores, literatura e identidad en Cataluña (1859–2019)*, Madrid: Cátedra.
- Tarín Iglesias, José (1983): *Vivir para contar. Medio siglo entre la anécdota y el recuerdo*, Barcelona: Planeta.
- Tasis, Rafael, (1957): «Situació de Josep Maria de Sagarra», *Pont Blau* 55, 134–138.
- (1961): «Josep Maria de Sagarra», *Vida Nova* 24 : 42.
- (2016): *Lectures de postguerra*. Edició a cura de Montserrat Bacardí i Francesc Foguet, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Tomàs, Joan (1961): «Vida i testament», *Pont Blau* 106, 282.
- Triadú, Joan (2008): *Memòries d'un segle*, Barcelona: Proa.
- Vigil y Vázquez, Manuel (1981): *Entre el franquismo y el catalanismo con Picasso en medio*, Esplugues de Llobregat: Plaza & Janés.
- Vila San-Juan, P. (1961): «La cruz de Sagarra», *La Vanguardia Española*, 1 juny.
- Carles Santacana Torres, Universitat de Barcelona, Departament d'Història i Arqueologia, c/ Montalegre, 6–8, 08001 Barcelona (ES), <carles.santacana@ub.edu>, ORCID: 0000-0002-8529-4559.